

Tilburg University

Over veranderingen van gewoonten

Knulst, W.P.

Publication date:
2005

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Knulst, W. P. (2005). *Over veranderingen van gewoonten*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

OVER VERANDERING VAN GEWOONTEN

Afscheidscollege Wim Knulst
Hoogleraar Sociale en economische aspecten van de vrije tijd
16 december 2005
Universiteit van Tilburg

1 Inleiding

Als we opiniepeilers en trendwatchers moeten geloven, zijn burgers en consumenten tegenwoordig wispelturige wezens die elk seizoen weer speelbal van nieuwe rages worden. Bij de huidige levensverwachting zou een mens in zijn leven talrijke malen van opvatting en smaak veranderen. Ik denk dat het opgeroepen beeld grotendeels niet juist is. Niet dat er niet steeds zo'n segment van windvanen bestaat, maar het wisselt van samenstelling en is veelal van toepassing op een bepaalde levensfase van individuen. De boodschappen over telkens maar andere trends en voorkeuren zegt meer over de peilers en watchers dan over het publiek. Zij worden er immers voor betaald om telkens met iets nieuws te komen. Bovendien hebben hun opdrachtgevers geen geduld voor trage veranderingen. Mijn lezing gaat nu wel eens over veranderingen van het trage soort: veranderingen in routines en gewoonten bij de dag- en weekindeling. Ik borduur er in voort op de onderzoeksresultaten van mijn studie naar de veranderende tijdsorde in Nederland¹. Voor dat ik van wal kan steken moet ik kort uitleggen wat ik in het onderzoek heb vastgesteld en welke definities ik erbij heb gehanteerd.

Synchrone versus asynchrone tijdsorde; kerntijden versus excentrische tijden

Men spreekt van een synchrone tijdsorde als leden van de samenleving ondanks uiteenlopende rollen of levensfasen, toch hoofdzakelijk dezelfde tijden (van etmaal en week aanhouden voor hun soorten werk, vrijetijdsbesteding en nachtrust. Een vijfdaagse werkweek is er het meest bekende voorbeeld van. De meeste mensen die werken doen dat op de vijf werkdagen tussen 8-18 uur. Dit wordt de kerntijd genoemd. In complexe samenlevingen zijn er altijd minderheden die met hun werk- of slaaptijden uit de pas lopen. Ze werken en slapen dan niet in de kerntijd, maar doen dit op *excentrische* tijden. Behalve voor werk en slapen zijn er voor vrijetijdsactiviteiten evenzeer kerntijden (werkdagavonden tussen 18-24 uur, en de twee weekenddagen tussen 8-24 uur) en excentrische tijden (alles er buiten) te onderscheiden.

Figuur 1

Als voordeel van een overwegend synchrone tijdsorde wordt altijd de voorspelbaarheid genoemd. Men mag er van uit gaan dat velen op werkdagavonden of overdag in het weekend thuis bereikbaar zijn. De gemeenschappelijke tijdsindeling komt zo de sociale cohesie ten goede omdat men op dezelfde tijdstippen gelegenheid heeft voor contacten en gezamenlijke activiteiten. In dichtbevolkte gebieden stuit men echter al gauw ook op nadelen van een synchrone tijdsorde: files op de wegen, overvolle treinen, drukte in de winkelcentra, hogere prijzen voor vakantie-appartementen tijdens schoolvakanties.

Om dit alles tegen te gaan noemen sommigen een asynchrone tijdsorde een uitkomst voor sterk verstedelijkte gebieden. Dit houdt in dat bevolkingsgroepen als in een ploegenstelsel op onderling uiteenlopende tijden werken, vrije uren hebben en slapen. Behalve minder tijdverlies door opstoppingen, biedt ook de doorlopende benutting van kapitaalgoederen en infrastructuur aanmerkelijke economische voordelen. Nadeel is dan weer dat mensen in onderling verschillende 'ploegendiensten' op de tijden dat ze vrij zijn moeilijk afspraken kunnen maken en langs elkaar

¹ Alles had zijn tijd; de registratie en beleving van de tijdsorde onderzocht, Amsterdam: Amsterdam University press (Knulst 2005)

heen leven. Er zijn ook biologische bezwaren: het menselijke organisme is niet geprogrammeerd om langdurig als nachtdier te leven of telkens maar weer van dienstrooster te wisselen.

Hoewel het niet om een recente uitvinding gaat, is een 24-uurseconomie een asynchrone tijdsorde die kort geleden midden in de aandacht stond. De paarse coalities van Kok, tijdens de jaren negentig van de vorige eeuw zagen er wel wat in, en kwamen zo tot een versoepeling van beperkende regels voor avond- en weekendarbeid, en een verruiming van de winkeltijden. In steden was er al eerder een ruimer vergunningenstelsel voor cafés en disco's om later in de nacht open te blijven.

Onderzoeksmethode

In het onderzoek is een balans opgemaakt: *in welke mate heeft een 24-economie feitelijk terrein gewonnen en op welke terreinen het meest?* Dit is op brede schaal bekeken, omdat een synchrone tijdsorde ook door de opkomst van nieuwe media zoals pc, internet of mobieltje dan wel door een 24-uurs aanbod van televisiezenders, zou kunnen zijn uitgehouden. Onderzocht zijn activiteiten waarvoor de bedrijfstijden of openingsuren publiek zijn of waren gereguleerd: loonarbeid, inkopen doen, gebruik van uitgaansdiensten; tegenover bezigheden zonder die voorwaarden en in de private sfeer: huishoudelijk werk, mediagebruik, huiselijke contacten, nachtrust. In deze onderzochte serie zijn productieve zowel als consumptieve en recreatieve activiteiten vertegenwoordigd.

Er is sprake van een ontwikkeling in lijn met een 24-uurseconomie als de aanvankelijke concentratie van een activiteit in een bepaald deel van de week (de kerntijd) duidelijk afneemt.

Het onderzoek is vrijwel geheel gebaseerd op een nieuwe analyse van het Nederlandse tijdbudgetonderzoek uit de periode 1975-2000, en toegespitst op de bevolking tussen 16 en 64 jaar. Per ondervraagde is berekend: welk (%) aandeel van bestede uren binnen de oorspronkelijke kerntijden viel en zo in een keer ook het resterende aandeel erbuiten, en dus op excentrische dagen en weekdelen. Vervolgens zijn gemiddelden van excentrisch tijdsgebruik bij de diverse activiteiten over de achtereenvolgende peiljaren 1975-2000 vergeleken.

Relevante uitkomsten voor het vervolg van deze lezing

Over het geheel beschouwd heeft de tijdsorde, onder de bevolking van 16-64 zich sinds 1975 langzaam maar zeker verwijderd van een synchroon model. De excentrische beweging heeft zich echter niet bij alle onderzochte activiteiten voorgedaan. En waar dit wel het geval was, was de excentrische beweging lang niet overal even sterk.

Voor zover de 24-uurseconomie is voort geslopen, is ze anders uitpakkt dan zo'n tien jaar geleden werd gedacht of gevreesd. Niet betaalde arbeid maar juist het onbetaalde werk (voor het eigen huishouden) wordt nu vaker in de avonden en het weekend verricht. En het zijn niet de arbeidsroosters die 's avonds en in het weekend de grootste sta-in-de-weg zijn voor deelname aan het sociale leven en de georganiseerde vrijetijdsbesteding, maar de tussen man en vrouw gedeelde zorgtaken of de dubbele taken van de alleenstaanden.

Verschillen tussen jong en oud

Tussen 1975 en 2000 liepen jongeren meestal voorop bij het gebruik van excentrische tijdstippen, en dit zowel bij de onderzochte soorten werk als bij de vrijetijdsbesteding. Bij die uitslag was al rekening gehouden met de invloed van andere kenmerken (sekse, hoofdtaak, huishoudentype ed.). In figuur 2 zijn de in 2000 gevonden verschillen in excentrisch tijdsgebruik tussen 16-25-jarigen en de 56-64-jarigen in beeld gebracht. Het gaat hier om (%) afwijkingen van het populatie-gemiddelde dat in de figuur op 0 is gesteld.

Figuur 2

De verschillen blijken het grootste bij het uitgaan in de nacht, en het verrichten van arbeid in de avonden en het weekend (buiten kantooruren). Huishoudelijk werk in de avonden of het

weekend komt onder 16-25-jarigen minder dan gemiddeld voor en in dit opzicht is er het minste verschil met de ouderen.

2 Vraagstelling

Vanwaar deze verschillen bij de meeste andere bezigheden?

Uit de onderzoeksliteratuur is bekend dat jongeren vaak als eerste innovaties aanvaarden. Het zou inhouden dat jongeren vaak op excentrische tijdstippen actief zijn, omdat ze dikwijls tot de *early adopters* van nieuw aanbod of nieuwe gedragspatronen horen. Maar houdt dit meteen ook in dat jongeren een voorhoede vormen van een 24-uurseconomie, zodat hun gedrag in de toekomst een keer normaal zal worden?

Of is het veeleer zo dat jongeren altijd uit de pas lopen en dat dit telkens weer bijtrekt als ze ouder worden? De achtergrond hiervan zou kunnen zijn dat mensen routines ontwikkelen op een leeftijd dat ze vaste baan krijgen en zelf een gezin vormen. In de jeugdfase zijn die vaste gewoonten er nog niet.

In ander onderzoek heb ik veranderende patronen op het gebied van lezen, tv-kijken, cultuurparticipatie en vrijwilligerswerk bestudeerd. Welke verschillen deden zich daar tussen jong en oud voor? Kunnen we die kennis voor routines bij de tijdsindeling gebruiken?

3 Theorie over verandering in (vrijetijds)gewoonten.

Vooraf moeten we vaststellen dat het toeschrijven van gedragsveranderingen aan een 'andere tijdgeest' geen verklaring biedt. Het is alleen maar een andere naam voor hetzelfde verschijnsel.

Aangenomen kan worden dat een gewoonte bij individuen een uitkomst is van een eerder gevonden compromis. Personen gebruiken geboden kansen op een manier die het beste aansluit bij persoonlijke condities (competenties, materiële middelen, fysieke competentie ed.) en de geldende groepsbindingen. Daarbij spelen preferenties voor psychisch stimulerende ervaringen als motieven mee. Zolang de geboden kansen, persoonlijke condities en groepsbindingen ongeveer hetzelfde blijven, houden individuen zo'n compromis aan en zo ontstaan er vaste patronen en routines in de (vrije)tijdsbesteding.

Patronen zullen veranderen als zich in de onderdelen van een compromis cruciale veranderingen voordoen:

- ***op het vlak van persoonlijke condities of groepsbindingen***
Bijv bij wijziging in persoonlijke condities zoals bij het gaan samenwonen met een partner; een verhuizing naar een andere woonplaats, een substantiële verbetering van het inkomen, maar ook het verslechteren van de fysieke conditie
- ***op het vlak van de geboden kansen***
bijv. door de innovaties in aanbod zoals de opkomst van internet, of door verruimde gebruikstijden bij bestaande voorzieningen, zoals door de introductie koopzondagen.

Vershil in acceptatie van nieuw aanbod

Mensen zijn niet allemaal geïnteresseerd in nieuw aanbod omdat ze er niet allemaal belang bij hebben. Dit leidt ertoe dat:

- niet iedereen nieuw geboden goederen of gebruiksmogelijkheden accepteert;
- anderen die dit wel doen, gaan er niet op hetzelfde moment toe over;
- en de groep van nieuwe gebruikers raakt er niet in dezelfde mate aan verslingerd.

De pc heeft sinds begin jaren tachtig (destijds ging het nog om nog prototypes van de pc) al zo'n 17 jaar nodig gehad om onder 70% van de Nederlandse bevolking door te dringen (SCP, Trends in de tijd, 2001, p. 90)

Het idee over verschillen in acceptatie is afgeleid uit Hirschmans Exit, Voice, Loyalty (Hirschman 1970). Afhankelijk van de bindingen die burgers en consumenten zijn aangegaan met collectiviteiten of leveranciers van goederen, en de vraag of zij er alternatieven voor hebben, reageren zij verschillend op veranderingen in aanbod. Hij onderscheidt daarbij veranderingen in prijs (offers) en die in kwaliteit. Personen voor wie een bepaald goed uniek is, zitten vast aan de monopoliepositie die de leverancier in hun geval inneemt en hebben geen alternatief. Personen die alleen op een gunstige prijs zijn afgekomen, er geen kennis en ervaring in hebben gestoken, zijn onzekere klanten en zullen echter makkelijk voor een alternatief te winnen zijn. Een en hetzelfde goed heeft in de ogen van consumenten dus dikwijls een verschillende waarde.

Verder in die lijn van Hirschman door redenerend, kom je uit bij de veronderstelling dat de levensfase en ook de ideeën en voorkeuren die men in de opvoeding heeft opgedaan zullen meespelen bij de waarde die individuen aan bestaande en nieuwe goederen hechten.

Wat de levensfase betreft is het bijv. duidelijk dat ouderen geen belang hebben bij langere openingstijden van disco's.

Wat de socialisatie betreft (invloeden opvoeding en omstandigheden tijdens het opgroeien) kan men zich voorstellen dat je een jongere generatie die met routeplanners opgroeit, niet meer blij kunt maken met een splinternieuw wegenatlas.

Goed beschouwd gaat het bij levensfase en socialisatieperiode eigenlijk om twee hypothesen die elk op zich verklaringen bieden voor verschillen in gedragspatronen tussen jongeren en ouderen.

Levensfasehypothese

Schematisch (een standaardlevensloop bestaat niet meer) wordt een levenscyclus wel in vier hoofdfasen ingedeeld, die elk samenvallen met specifieke preoccupaties die richting geven aan interesses en voorkeuren:

16-25 jaar	opleiding, ontdekken identiteit, actief op partnermarkt
26-49 jaar	carrière, gezin, verbetering woning, tijdgebrek
50-75 jaar	postcarrière, leegnest, heroriëntatie, extra tijd
75 en ouder	fysieke beperkingen, inkrimping actierepertoire

Individuele zouden dus verschillende malen hun voorkeuren en gewoonten in hun leven aanpassen, en dit parallel aan het doorlopen van de diverse fasen. De levensfasehypothese houdt in dat de meeste individuen dit soort fasen doorlopen, ongeacht wanneer ze zijn geboren en voorspelt bijgevolg dat jongeren bij het ouder worden in de toekomst aan overeenkomstige invloeden zullen gehoorzamen. Als de levensfasehypothese opgaat voor de tijdsindeling, is een excentrische tijdsorde typerend voor de fase van de postadolescentie, en zal het excentrische telkens weer bij het ouder worden wegebben. De leeftijdsopbouw van de bevolking bepaalt daarbij op welke schaal gedragspatronen zullen voorkomen. In een vergrijzende samenleving zullen gedragspatronen van de postcarrière en de oude dag een overwicht krijgen.

Socialisatiehypothese

Deze houdt dat in individuen van ongelijke leeftijd verschillen van voorkeuren en gewoonten omdat ze opgroeiden in uiteenlopende periodes, dat wil zeggen: onder uiteenlopende materiële condities en onder uiteenlopende waardenoriëntaties. Afhankelijk hiervan worden individuen op verschillende manier 'voorgeprogrammeerd'. Men houdt in de verdere levensloop vast aan smaakpatronen en manieren van tijdsindeling die men zich als jong volwassene heeft eigen gemaakt. Als jongere generaties zoals in traditionele gemeenschappen steeds onder gelijkblijvende omstandigheden en met dezelfde boodschap opgroeien, zullen gedragspatronen over de generaties weinig veranderen. In dynamische, voor innovaties open liggende samenlevingen, zullen de socialisatievoorwaarden van generatie tot generatie verschillen. Verandering van gedragspatronen en gewoonten komen dan tot stand door een voortdurende afwisseling

generaties. Stokpaardjes van geboortegolverschillen maken bijv. in de huidige periode steeds meer plaats voor die van de jongere generaties, waarin uiteraard ook de geluiden van de jongere generatie migranten doorklinken.

De socialisatiehypothese voorspelt dat de tijdsordes die nu onder jongeren voorkomen op algemener schaal ingang zullen vinden, zodra die generaties de dienst gaan uitmaken. Op die manier zouden ook (elementen uit) een 24-uurseconomie op breder schaal ingang kunnen krijgen.

4 Toepassingen bij eerder onderzoek

De ontleding en het terreinverlies van de publieke omroep.

De generaties die vóór 1955 geboren werden, groeiden op in een medialandschap met alleen maar lectuur en radio. Onder die heerschappij raakten ze gewend zich lezend te vermaken, en hebben daarin de benodigde vaardigheden opgedaan (competenties). Luisterend naar de radio en kijkend naar de eerste tv-uitzendingen, groeide er ook een band met de oude omroeporganisaties, die nu voortbestaan in een zogeheten publieke omroep. Verwacht mocht worden dat deze aanhang van lectuur en publieke oproep, gegeven hun competentie en bindingen, nieuwe media of nieuw media-aanbod van commerciële zenders, niet als passend substituuut zouden zien, voor hun bestaande lees- en kijkgewoonten. Ze zouden in de woorden van Hirschman een houding van *loyalty* innemen.

Anders ligt dit voor de jongere generaties die zich niet eenzijdig op lectuur hoefden toe te leggen en een dergelijke band met de conventionele omroepen evenmin hadden. Op het punt van kwaliteit betekenen nieuwe media voor hen: goederen die nog niet bestempeld zijn door de leefstijl van gevestigde generaties, zodat jongere generaties een identiteit aan de nieuwe kunnen ontnemen (D. Kellner, *Media culture; cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, 1995). Op het punt van offers ('prijs') geldt dat jongere generaties bij het bestaande media-aanbod niets (aan eerdere investeringen) te verliezen hebben. In de nieuw aantredende commerciële televisiezenders (sinds 1989) en een uitbreidend pakket aan pc-vermaak zullen zij wel een aantrekkelijk substituuut zien voor hun huiselijk amusement. In lijn met Hirschman geldt *exit* hier als een passende optie. Vertrek bij de publieke omroep gaat hier samen met een toestroom naar commerciële zenders.

De uitgewerkte veronderstellingen zijn verschillende malen getest op de feitelijke ontwikkelingen in de leesgewoonten (Knulst en Kraaykamp, 1996, 1997, Knulst 2001) en vervolgens ook op de verschuivingen in het kijkerspubliek van de publieke zenders (Knulst 1999; Van Eijck, Knulst, Van Rees 2001)

Figuren 3 en 4

Figuur 3 laat nog eens zien dat het lezen in eigen tijd (boeken, kranten, tijdschriften) tussen 1975 en 2000 onder de gehele bevolking met ca 2 uur per week is teruggelopen. De enige uitzondering op die trend is het cohort, dat tussen 1925 en 1934 werd geboren. Dit cohort dat tijdens de crisissen bezettingsjaren opgroeide, bleef het lezen trouw en is zelfs meer gaan lezen. Dit kan niet het gevolg zijn van een toename aan beschikbare uren, want hiervoor is gecontroleerd. Daarnaast wordt uit figuur 3 duidelijk dat de aan lezen bestede tijd, sterker daalde naarmate geboortjaar dichterbij het heden komt. De sterkste daling tekent zich (tussen 1990-2000) bij het jongste cohort af. Elders is aangetoond dat het segment uit dit cohort met een opleiding op hbo of wo niveau half zoveel tijd leest, als de generatie van hun grootouders met alleen lager onderwijs dit pleegt te doen.

In figuur 4 is de toeloop naar commerciële zenders naar geboorteperiode in de periode 1990-2000 in een keer vergeleken met de daling van de naar de publieke zenders gekeken uren (eveneens gecontroleerd voor verschillen in beschikbare tijd). Het beeld komt overeen met dat

van het lezen, zij het dat de loyaliteit met het aanvankelijke media-aanbod zich hier uitstrekt tot en met de geboortecohorten die alleen met de radio opgroeiden (1925-34 en 1935-44). Alle geboortecohorten zijn weliswaar meer tijd aan commerciële zenders gaan besteden, maar de jongste cohorten verreweg het meeste. Alleen bij de radiocohorten ging dit niet ten koste van hun belangstelling voor de uitzendingen van de aloude omroeporganisaties. Evenals bij het lezen valt ook hier waar te nemen dat loyaliteit aan het aanbod met een aanvankelijke monopoliepositie, geleidelijk afzwakt: het minste bij een geboortjaar tussen 1945-55 en het meeste bij de lichten van na 1974.

Jongere generaties die als eerste de overstap naar nieuw media-aanbod maakten, lieten daarbij het bestaande aanbod dus ook als eerste schieten.

Verschuiving in andere gewoonten: de afgenomen adhesie met andere pilaren van het burgerlijk beschavingsideaal.

Onderzoek naar de verschuivende interesses voor conventionele cultuur, lidmaatschappen van verenigingen voor amateurkunst, en de deelname aan vrijwilligerswerk geeft in de recente decennia een overeenkomstig patroon te zien. De onderzochte hypothesen waren wel steeds ook van een socialiatietheorie afgeleid, maar verschilden per casus in de uitwerking. Bij het onderzoek naar de conventionele cultuurparticipatie is bijv. anders dan bij het verenigingslidmaatschap en vrijwilligerswerk, eveneens een relatie gelegd met de (per cohort uiteenlopende) zuigkracht van substituten, hier: populaire cultuur.

Figuren 5, 6, 7

Het aantal bezoeken aan musea, klassieke concerten, opera, ballet en toneel, bleef in totaal tussen 1983 en 1999 ongeveer constant (figuur 5). Dit gemiddelde verhult een uiteen wijkende trend onder het publiek van de oudere en jongere cohorten. Alle cohorten geboren vóór 1955 hebben de bezoekfrequentie opgevoerd, de cohorten 1965-1974 en van na 1974, reduceerden daarentegen hun gang naar de traditionele podia (van Eijck, de Haan, Knulst, 2002).

Het verloop in het lidmaatschappen van koren, muziek- en toneelverenigingen in de periode 1983-1999 (figuur 6) geeft een zelfde omslagpunt te zien bij het cohort 1945-54 (Knulst 2005). De cohorten met een vroeger geboortjaar tonen een stijging van het percentage dat lid is van (één of meer) verenigingen; de cohorten met een later geboortjaar (na 1964) een daling. Aangezien de daling onder de jongere cohorten fors uitpakte (vooral na 1991), daalde het gemiddelde lidmaatschapspercentage berekend over de populatie als geheel. Bij het eerdergenoemde cultuurbezoek was, zoals we zagen, die daling van het populatiegemiddelde er niet.

Het beeld bij de deelname aan vrijwilligerwerk (figuur 7) komt tamelijk overeen met dat bij verenigingen voor amateurkunst: een daling in het populatiegemiddelde (hier 1985-2000), is in dit vlak eveneens resultaat van een teruggang onder jongeren die zo fors was dat de stijging onder oudere cohorten er niet tegenop weegt (Knulst, van Eijck 2002,)

5 De toepasbaarheid bij verschillen in tijdsordes

De lezer zal terecht opmerken dat ik deze gelegenheid gretig heb gebruikt om mijn andere type onderzoekswerk uit te stallen. Kunnen we er ook iets mee bij de verklaring van leeftijdsverschillen in de tijdsindeling? Smaakpatronen hebben we hiervoor opgevat als producten van de sociale en culturele principes waarmee generaties in hun jeugd werden overgoten. Mogen routines bij de tijdsindeling op één lijn worden gezet met gewoonten die uit die 'programmering' voortvloeien? Onderdelen van een vaste dagelijkse tred, bijv. de volgorde van wassen, aankleden,

ontbijten na het opstaan, of het tijdstip waarop de tv na een dag werken wordt ingeschakeld (meteen bij thuiskomst, onder het avondeten, of pas bij een achtuurjournaal) zijn wellicht ook resultaten van routines die men zich al als jong volwassene heeft eigen gemaakt.

Men kan er tegenin brengen dat het bedoelde soort routines op werkdagen waarschijnlijk anders uitvalt dan tijdens het weekend, zodat de druk van aangevane verplichtingen er wel degelijk ook in doorwerkt.

Scholieren en werkenden zijn gebonden aan de voor die rollen vastgestelde school- resp. werktijden. Een dergelijk bindend weekrooster laat weinig ruimte voor individuele afwijkingen, zodat die institutionele tijdsordening hier direct doorwerkt in de tijdsorde van betrokkenen. De tijd van opstaan en de tijdstippen van het wassen, aankleden, ontbijten, de boel opruimen enz, resoneren mee in dit ritme. Deze door verplichtingen ingegeven routines, variëren in de levensloop, zodat dit zou pleiten voor de hypothese die onderling afwijkende gewoonten aan verschillen in levensfase toeschrijft.

6 Een voorlopige test

Hoe langer men er over nadent, hoe ingewikkelder het wordt om tot een sluitende redenering te komen. Om niet geheel met lege handen te staan, heb ik de kwestie op de beschikbare data getest.

Eerst wil ik laten zien waarom de kwestie ingewikkelder is dan zij lijkt: de invulling van de levensfasen tijdens de onderzochte periode, is niet constant gebleven.

Het tijdsbeslag van alle taken samen is ongelijk over het leven verdeeld. De levensfase waarin carrière, gezin, en ander bindingen om voorrang strijden en men gemiddeld de meeste tijd kwijt is aan arbeid, zorgtaken, bijscholing samen ("spitsuur van het leven") is sinds 1975 naar een hogere leeftijd opgeschoven. Eerst lag dit zwaartepunt in de leeftijd 26-35 en nu in de leeftijd van 36-45 jaar (gevolg van o.a. langere leerweg, latere start van een samenwoningrelatie, uitstel van geboorte eerste kind, hogere echtscheidingsfrequenties).

Er bestaat een direct verband tussen het tijdsbeslag van de diverse verplichtingen enerzijds en anderzijds het aantal uren daarvan dat op excentrische tijden en dus buiten kantooruren is verricht. (Het gaat hierbij overigens voornamelijk om huishoudelijke klussen op excentrische tijden). In figuur 8 is dit aantal uitgezet naar leeftijdsklasse en dit voor de drie peiljaren.

Figuur 8

Figuur 8 laat zien dat het volume van alle taken samen dat op excentrische tijden werd verricht, veelal toenam, behalve voor de leeftijdsklasse van 56-64 jaar (onder oudere werknemers in 1975 was ploegenarbeid nog niet uitzonderlijk; naderhand tekent het gebruik van VUT-regelingen onder deze leeftijdsklasse zich er duidelijk in af).

Vervolgens is uit figuur 8 af te lezen dat ook de piek met het hoogste volume van werkzaamheden in de avonden en het weekend opschoof van 26-35 naar 36-45 jaar.

Deze bedoelde verschuiving doorkruist ten dele de test die ik heb uitgevoerd.

Testmethode

De opgave is om vast te stellen of verschillen tussen jong en oud met levensfase- of veeleer met effecten van geboorteperiode, d.w.z. socialisatieverschillen verband houden. Met behulp van een regressieanalyse op de TBO-data van 1985-1990-1995-2000 laat zich dit schatten. Daarbij wordt speciaal gelet op de interactie-effecten van leeftijdsklasse met peiljaar en vervolgens op die van geboorteperiode met peiljaar. De te verklaren variabelen vallen samen met de 10 variabelen uit figuur 2, verwijzend naar de mate waarin de diverse bezigheden buiten de kerntijden hebben plaats gehad (1 van die 10 verwijst naar de mate van overeenkomst in de vulling van vijf achtereenvolgende werkdagavonden). Er zijn twee van die analyses uitgevoerd; de eerste met

leeftijdsklassen als verklarende variabelen, de tweede met geboortecohorten (telkens met vijf dummyvariabelen en een referentiegroep). Voor andere variabelen die losstaan van levensfase of cohortkenmerken, zoals sekse, de vraag of de hoofdtaak al of niet uit huishoudelijk werk bestaat, urbanisatiegraad ed. is gecontroleerd.

Als het zo is dat het bezig zijn op excentrische tijdstippen vooral samenhangt met verschillen in levensfase, mag men verwachten dat de effecten van de leeftijdsklassen over de diverse jaren ongeveer constant zijn gebleven. Dit valt af te lezen aan de interactie-effecten; deze mogen dan over de jaren niet significant zijn. Indien effecten van leeftijdsklassen over de jaren in alle of meeste gevallen in de eerste test constant blijken, en effecten van cohortverschillen (in de tweede test), niet of in minder gevallen, pleit dit voor de levensfasehypothese. En vice versa. De uitslag kan ook onbeslist blijven. In dat geval zijn effecten van leeftijdsklassen en geboortecohorten over de jaren even vaak of weinig constant gebleven.

Uitkomsten

De bevindingen zijn hieronder kort weergegeven:

Er is één excentrisch verrichte bezigheid waarbij de verschillen tussen de leeftijdsklassen in alle gevallen over de jaren constant bleven (en tegelijk minder stabiliteit bij de geboortecohorten):

- privé telefoongesprekken voeren op werkdagen overdag

Er werden vijf bezigheden aangetroffen waarbij de verschillen tussen de (vijf) leeftijdsklassen in op één na alle gevallen stabiel bleven (en meer dan in de test met de geboortecohorten):

- huishoudelijk werk in de avonden en het weekend (onder de leeftijdsklasse van 36-45 jaar nam het aandeel zoals verwacht mocht worden, wel significant toe)
- uitgaan op nachtelijke uren (het excentrische volume steeg alleen significant onder de jongeren van 16-25 jaar)
- huiselijke contacten (het excentrische volume daalde over de jaren onder de leeftijdsklasse van 26-35 jaar)
- pc-gebruik voor privé doeleinden op werkdagen overdag (het excentrische volume steeg alleen onder de jongeren van 16-25 jaar)
- uren (uit)slapen overdag tussen 8-18 uur (het excentrische volume steeg alleen onder de jongeren van 16-25 jaar)

Eén activiteit gaf stabiliteit over de jaren bij drie van de vijf leeftijdsklassen te zien (terwijl zich dat bij de geboortecohorten geen enkele keer voordeed):

- Tv-kijken op werkdagen overdag (het excentrische volume daalde over de jaren onder de leeftijdsklassen 25-35 en 36-45 jaar)

Voor de overige drie indicatoren bleef de uitslag onbeslist:

- Arbeid buiten kantooruren (constant aandeel bij zowel vier van de vijf leeftijdsklassen als bij vier geboortecohorten; het excentrische aandeel steeg onder de jongeren van 16-25 jaar)
- Inkopen doen op koopavonden of koopzondagen (constant aandeel bij zowel drie leeftijdsklassen als drie geboortecohorten; het excentrische aandeel steeg onder de jongste leeftijdsklassen van 16-25 en 26-35 jaar)
- De routinematige opvulling werkdagavonden (de betrekkelijk geringe verschillen bleven over de jaren constant bij zowel alle vijf leeftijdsklassen, als alle vijf geboortecohorten)

Om een idee te geven van de verhoudingen zijn de verschillen in 1985 en 2000 geschat met behulp van ANOVA en mca. Aangezien de verschillen in de twee peiljaren hier apart zijn

geschat, komen de verhoudingen en afwijkingen niet geheel overeen met schattingen uit de regressie-analyse. Niettemin verkrijgt men zo verhoudingen die zich in een diagram laten weergeven. Geselecteerd zijn drie bezigheden die vermoedelijk met elkaar te maken hebben: 's nachts uitgaan, huiselijke contacten 's nachts en (uit)slapen overdag. De verschillen in de excentrische volumes in de twee peiljaren zijn opnieuw weergegeven als % afwijkingen van het populatiegemiddelde (de verschillen zijn gecontroleerd voor doorkruisende variabelen).

Figuur 9

Zoals hiervoor gemeld, bleven de verhoudingen bij alle drie bezigheden constant bij telkens vier van de vijf leeftijdsklassen. Bij het uitgaan en slapen op excentrische tijdstippen steeg het excentrische volume alleen significant onder de jongeren van 16-25 jaar; bij de huiselijke contacten 's nachts daalde het excentrische volume alleen in het geval van de 26-35-jairgen.

8 Conclusies

Jong en oud reageren vaak uiteenlopend op veranderende omstandigheden. Bij de veranderende tijdsorde signaleerden we dat jongeren van 16-25 jaar in veel gevallen uit de pas lopen, doordat zij het meest excentrische tijdstippen voor hun diverse werkzaamheden en vrijetijdsbesteding, gebruiken. Een 24-uurseconomie tekende zich zo het meest van al af onder de jongeren. De vraag die daarbij meteen rijst is:

- laat de afwijkingen zich toeschrijven aan de levensfase, zodat dit bij het ouder worden telkens weer bijtrekt en een 24-economie zich telkens opnieuw het meest onder jongeren zal aftekenen (levensfasehypothese); of
- vormen de jongeren als nieuwe generatie, de voorbode van een 24-uurseconomie, die zich in de toekomst als gevolg van cohortvervanging op algemener schaal zal gaan voordoen (socialisatiehypothese).

We bekeken daarvoor eerst de veranderende patronen bij lees- en kijkgewoonten, de cultuurparticipatie, en het vrijwilligerswerk, en stelden vast dat deze het meest beantwoorden aan het model van de socialisatiehypothese annex generatiewisseling.

Dit model bleek geen enkele keer geheel passend voor de waargenomen verschillen in de tijdsordes tussen jongeren en ouderen. In tegendeel 6 à 7 van de onderzochte vormen van excentrische tijdsindeling, boden steun voor de levensfasehypothese.

Met de eerdere gemaakte slagen om de arm, mogen we concluderen dat een verdere opmars 24-uurseconomie niet ligt opgesloten in een aflossing van de wacht door komende en gaande generaties. Toch is over de jaren de tijdsindeling van jongeren en ouderen in de meeste gevallen verder uiteen gedreven. Dit houdt niet alleen in dat de dag- en weekindeling van jong en oud aanmerkelijk zal blijven verschillen, maar en passant ook de leeftempo's. Het kan tot meer wrijvingen leiden bij bijv. het weggebruik en de kruissnelheid te voet door winkelcentra. Een geleidelijke ruimtelijke scheiding van zones lijkt daarbij een waarschijnlijke ontwikkeling. In de grote steden krijgen dan 24-uurseconomieën de ruimte; in de suburbane of plattelandszones een door ouderen gedomineerd leefritme. In de Verenigde Staten is dergelijke tendens al duidelijk waarneembaar, evenals in Frankrijk ook al lijkt dit hier voornamelijk een gevolg van de leegloop en vergrijzing van het platteland.